

Наталія Кононенко

СУЧАСНА ВИБОРЧА СИСТЕМА
РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ
ЯК МЕХАНІЗМ МАНІПУЛЮВАННЯ
ПРОЦЕСОМ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ СУБ'ЄКТІВ

*Стаття присвячена аналізу впливу еволюції виборчого законодавства на суб'єктний потенціал російської влади. Інструментом регулювання кількості і якості політичних суб'єктів і наприкінці XX ст., і на початку XXI ст. була виборча система. **Ключові слова:** російська виборча система, політична суб'єктність, політичний провайдер, Борис Єльцин, Володимир Путін, Дмитро Медведєв, бюрократія, політичний клас*

*Nataliya Kononenko. **The electoral system of the Russian Federation as a tool of manipulation processes of the formation of political entities (end of the century XX — the beginning of the XXI century.)** This article analyzes the impact of the evolution of electoral laws on the subjective potential of the Russian government. Instrument for regulating the quantity and quality of political actors and in the late XX century, and at the beginning of the XXI century. was the electoral system. **Keywords:** Russian electoral system, political subjectivity, political, provider, Boris Yeltsin, Vladimir Putin, Dmitry Medvedev, the bureaucracy, the political class*

Доба Єльцина: на шляху до нової
політичної суб'єктності чи «змагальна олігархія»

Дослідники сучасної політичної історії Російської Федерації сходяться в думках стосовно того, що найважливіша відмінність єльцинської політичної системи від політичних схем доби Путіна —

Медведева — це можливість першої системи підтримувати конкурентноздатність суб'єктів. І вибори (чи не в першу чергу) були тим елементом системи, який в 90-х рр. ХХ ст. працював на підтримку політичної конкуренції. Російські вибори у 90-х рр. ХХ ст. були не чесними і не зовсім прозорими, але надійно свідчили про такі його якісні характеристики, як:

- фактична легітимність у межах режиму опозиції;
- існування реальної інфраструктури, що забезпечує плюралізм (відносно вільні ЗМІ, партійна інфраструктура, свобода думок) [19].

Виборча система як інструмент інституціоналізації російських публічних політичних суб'єктів — продукт конституційної реформи 1993–1995 рр. Щодо центрального законодавчого органу влади, то внаслідок реформи Державна дума почала обиратися (до 2007 р.) за змішаною системою: 50% формували партії (з прохідним бар'єром на рівні 5%), 50% — обирались у мажоритарних округах, де діяв принцип відносної більшості. Рада Федерації, починаючи з грудня 1995 р., передбачала автоматичне входження до її складу губернаторів (які обирались населенням суб'єкту Федерації з 1995 по 2005 рр.) та голів законодавчих зборів суб'єктів Федерації. Крім того, у 2006 р. було повернуто прямі вибори голів суб'єктів Федерації.

Планувалося, що така система виборів центрального представницького органу сприятиме структуруванню Державної думи (через зменшення кількості партій, що мають свої фракції у парламенті) і створенню парламентської більшості. Раду Федерації (після надання губернаторам у 1996 р. права обиратись у керованих ними територіях на прямих виборах) планувалося функціонально зробити більш лояльною до виконавчої влади, що мало б сприяти, на думку архітекторів змін, реалізації прогнозованої політики.

На думку фінського політолога Т. Ванханена (автора методу оцінки рівня демократичності режиму на підставі формальних чинників — рівень участі населення в політичному житті та обсяг голосів, відданих за опозицію — на парламентських виборах, за опозиційного кандидата — на президентських виборах), неконкурентною є та система, в межах якої опозиція на виборах отримує менше 30% голосів тих, хто взяв у них участь. Російський дослідник К. Рогов дещо адаптував підхід Ванханена до сучасної Росії і запропонував вважати **конкурентними** ті вибори, де різниця між результатом опозиції та «партії влади» становить 15%, але перемагає

опозиція. І частково конкурентними ті вибори, де опозиція набирає 30% голосів виборців, що взяли у них участь, але різниця між лідерами опозиції та лідером «партії влади» становить 15% [1].

Результатом ельцинського етапу в новітній політичній історії Росії є те, що, **по-перше**, незважаючи на багаторічну моноцентричну політичну традицію здійснення влади, у цей час в Росії почала **формуватись і функціонувати на конкурентних, плюралістичних умовах велика кількість суб'єктів політичного процесу**, серед яких політичні інститути (президент, Державна дума, уряд), партії та партійні блоки, новий політичний клас (олігархи, бюрократи, регіональні еліти). Конкурентними, на думку російських дослідників, можна вважати вибори і президента (1991, 1996 рр.), і Державної думи (1993, 1995 рр.). Наприклад, на парламентських виборах 1995 р. партія-лідер парламентських перегонів КПРФ отримала голосів виборців менше (157 мандатів: 99 — за пропорційною системою і 58 мандатів — у мажоритарних округах), ніж разом три партії, що йшли за нею (ЛДПР — 52 мандати, «Наш Дом — Росія» — 55 мандатів, «Яблоко» — 41 мандат) [11].

Кульмінацією практики плюралістичного існування нових політичних суб'єктів стала серйозна конкуренція протягом 1999 року двох фракцій правлячого класу, сформованих у середині виконавчої влади, що прагнули її очолити та сформувати нову урядову коаліцію. Внаслідок виснажливої парламентської кампанії в 1999 р. блок Є.Примакова — Ю.Лужкова «Батьківщина — вся Росія» програє і на президентських виборах 2000 року вже не виставляє свого претендента на посаду президента. Втім, стан Державної думи на кінець 1999 р. став яскравим свідченням втілення в політичне життя ризиків змішаної виборчої системи. А саме — Державна дума не мала стійкої рівноваги: фланги були позбавлені переконливої більшості і центр був постійно слабким.

Дещо іншою була історія із регіонами (суб'єктами Федерації) і, відповідно, із Радою Федерації. Після підтримки Єльцина на президентських виборах 1996 р. Кремль був змушений ввести 1) обрання губернаторів на прямих регіональних виборах, 2) автоматичне входження губернаторів та глав регіональних законодавчих зборів до Ради Федерацій, 3) спрощення режиму функціонування Ради Федерацій (наприклад — Рада Федерацій не працювала постійно). Ці кроки спровокували зростання політичної автономії регіональних еліт. Наприклад, Рада Федерацій, замість того, щоб підтримувати законодавчі ініціативи виконав-

чої влади, запровадила практику долання президентського вето на закони, ухвалені парламентом. У російських політичних та дослідницьких колах навіть з'явився термін «регіональний феодалізм». Ішлося про високий рівень децентралізації та авторитарну природу регіональних режимів. Аналітики вважають, що лише 30% регіональних виборів у період з 1993 до 2003 рр. можна класифікувати як конкурентні. І решту виборів (60%) — або умовно конкурентними, або неконкурентними. Як наслідок — політичний режим доби Єльцина класифікується російськими дослідниками як «змагальна демократія» або як «режим обмеженої конкуренції» політичних суб'єктів. Обмеженість конкуренції полягала, наприклад, у тому, що зміна урядів жодного разу не стала наслідком виборів, а була результатом закулісного торгу між олігархічними кланами, що стояли за кожною з партій.

По-друге. Нові політичні суб'єкти не запропонували чіткої, публічно артикульованої, узгодженої й зрозумілої суспільству мети як власної діяльності, так і трансформаційного руху країни. Максимум, на який були здатні російські політичні суб'єкти, як показує аналіз публічного дискурсу 90-х рр. ХХ ст., — публічно підтримувати необхідність дотримання демократичних норм у формуванні політичного режиму та ринкових принципів — за реформування економіки.

Поряд із відсутністю публічної та інтеграційної мети **науковий та медійний дискурс того часу містить численні посилання на обговорення непублічної стратегії діяльності нових суб'єктів. Якщо стисло, то тіньова стратегія полягала у створенні інституційних умов для формування недержавного сектору економіки та приватного капіталу.** Технологія реалізації цієї мети передбачала забезпечення безкоштовного доступу до державного майна і сировини. Лише нагадаємо, що перший період формування класу нових російських капіталістів тривав з **1986 до 1994 рр.** У цей час відбулася «номенклатурна приватизація» (1986–1992 рр.) фінансових установ і експортоорієнтованих галузей «класом уповноважених», сформованим адаптованою до нових реалій радянською номенклатурою з представників центральних керівних органів ВЛКСМ для здійснення підприємницької діяльності. Другий період еволюції російської бізнес-еліти (**1994–2000 рр.**) пов'язаний із переходом великої стратегічної власності до бізнесу через механізм заставних аукціонів, початком формування як загальноросійських, так і регіональних фінансово-промислових груп та режиму олігархату.

Саме безпрецедентний обсяг російських сировинних запасів, яких вистачало для задоволення економічних та політичних апетитів переважної більшості нових російських суб'єктів, не стимулював останніх виробляти інноваційні (модерні) сценарії економічного розвитку країни, про які не соромно «казати вголос» — розробляти законодавчі та регуляторні акти, обговорювати в парламенті, в науковому середовищі та ЗМІ. У свою чергу, процес же формування економічного капіталу, який відбувався методами корумпованого, пільгового, не конкурентного привласнення державної власності під протекторатом держави, формував запит на інституціональну непублічність, збереження політичного status quo, який передбачав обмеження конкуренції (демократії) на всіх рівнях — і в економіці, і в політиці. Фактично, російське політичне життя мало справу із таким парадоксом: суб'єктів було багато, а от провайдерів, справжніх модераторів руху до кращої якості життя суспільства серед них практично не було.

По-третє: серед політичних суб'єктів нової Росії були відсутні великі соціальні групи, інтереси яких ураховувалися б у політичному процесі. Про що йдеться? Здійснювати вплив та домагатися реалізації власних планів мали можливість усі як апріорі включені в систему інститутів суб'єкти (уряд, президент, парламент, політичні партії), так і суб'єкти (олігархи, бюрократи), які прагнули до інституціалізації свого впливу. Соціальні групи — інтелігенція, середній клас та решта — не встигли набути — через різні чинники — суб'єктного статусу.

Путін — Медведев: від реформ — до «тандему»

Наскільки ж змінилася ситуація в перші десять років XXI ст.?

По-перше. Росія Путіна — Медведева повернулася до традиційних моноцентричних (з 2008 р. — дуалістичних) владних конструкцій. Саме реформа виборчого законодавства стала тим інструментом, за допомогою якого з переліку суб'єктів було виведено регіональні еліти і політичні партії, а згодом — і Державну думу в цілому. Першими кроками обмеження політичного впливу регіональних суб'єктів стали:

– запровадження в 2000 р. 7 великих федеральних округів, на чолі яких перебували мегагубернатори, виведені за межі легітимізації свого статусу на виборах;

– надання президенту можливості розпустити регіональні парламенти в разі ухвалення останніми законів, що суперечать нормам федерального законодавства;

– виведення за межі легітимізації власного статусу на виборах керівників регіональних одиниць — призначення губернаторів президентом;

Як механізм, який би повністю «розкрив» регіональні режими для Центру, було обрано федеральні партії. Новий закон про вибори, ухвалений у 2001 році і доповнений протягом наступних років, був спрямований на скорочення партійних пропозицій та встановлення повної підконтрольності виборчого процесу не місцевій, а федеральній владі [8, с. 26; 13, с. 36–39]. Ідеться про те, що:

– прохідний бар'єр для обрання в Державну думу було збільшено для партій до 7% ;

– заборонено участь у виборах (федеральних та регіональних) блоків;

– запроваджено регіональні квоти щодо підтримки партії;

– було запроваджено кількісні обмеження для партій, які прагнули брати участь у виборах (федеральних та регіональних);

– знищено пункт «проти всіх»

– створювалися «запасні» партії влади (наприклад, у 2006 р. партія «Справедливая Россия»)

З 2008 року Державна дума обирається виключно за пропорційною системою.

Унаслідок виборчих новацій, спрямованих на створення більш прогнозованої діяльності владного механізму, найбільш впливова фракція політичного класу — бюрократична — дістала повну підконтрольність виборчого процесу, залежність результатів виборів від власних розпоряджень, пропрезидентську конституційну більшість у Державній думі, повну контрольованість законодавчого процесу і бездіяльну «клубну» другу парламентську палату — Раду Федерації.

Фактично, зведення численних політичних суб'єктів до одного (період 2000–2008 рр.) в особі президента (в т.ч. і за рахунок виборчого законодавства), інтелектуальною, адміністративною та інституційною базою якого був мілітарний сегмент залежної від нього бюрократії, означали завершення періоду політичної конкуренції.

Перехід після обрання президентом РФ Д.Медведева до дуалістичної схеми управління країною не повернуло російському політичному режиму плюралістичну культуру. Наявність двох

центрів влади (В.Путін та Д.Медведев) зробила політичне життя трішки яскравішим, але не наповнила його новими політичними змістами. Оскільки, на наш погляд, конкуренція по лінії Путін-Медведев — це не конкурента боротьба комплексних підходів щодо майбутнього розвитку Росії, а це лише надання російської бюрократії права вибору сюзерена.

По-друге. Нова влада ініціювала інтелектуальну діяльність, спрямовану на розробку та запровадження в суспільний обіг зрозумілого, сучасного, що враховує зовнішні чинники, провайдерського концепту політичної діяльності. Першою зведеною і формалізованою версією ідеологічного концепту нової російської влади стала теорія «суверенної демократії». Один з розробників цієї теорії В.Сурков запропонував під «суверенною демократією» розуміти такий політичний варіант життя суспільства, в умовах якого влада, її органи і дії обираються, формуються і спрямовуються виключно російською нацією ... заради досягнення матеріального добробуту, свободи та справедливості всіма громадянами і соціальними групами. Пізніше тема «суверенної демократії» трансформувалась у «план Путіна», який передбачає розвиток національної (російської) моделі демократії, півторاپартійну систему, справедливе суспільство, економіку інновацій, ставку на великі корпорації, консолідацію «російського світу» та інституційну спадкоємність [19].

З обранням президентом Російської Федерації Д.Медведева модернізаційний ідеологічний концепт Путіна було доповнено новими тезами. А саме:

- свобода краще, ніж несвобода [14];
- подальший розвиток громадянських та економічних свобод, створення нових громадянських можливостей [15].

По-третє. Новий суб'єкт (нові суб'єкти — після 2008 р.) мали вузьку, обмежену соціальну базу, що позбавляло їх можливості ефективного виконання провайдерських функцій. Сценарій, реалізований російськими президентами В. Путіним (2000–2008 рр.) і Д. Медведевим (від 2008 р.) концептуально перебував у традиційному тренді поведінки російської влади, у разі здійснення останньою масштабних модернізаційних перетворень (епоха І.Грозного, Петра Першого, Й.Сталіна) і маневреність якої обмежується часом, соціальними і зовнішньополітичними чинниками. Як правило, суб'єкт російської модернізації — харизматичний лідер — обирав стратегію зростання тиску держави на економічну та соціальну

сфери суспільства. Політичним базисом (найбільш задіяною фракцією політичного класу у розробці і реалізації політичних рішень) російських авторитарних режимів ставала лояльна до автократа бюрократія (та її мілітарна страта), залежність якої від лідера, що привів її до влади, є абсолютною.

Найбільш впливова — бюрократична — фракція політичного класу (вплив якої фактично не залежав від результатів виборів, представники якого приходили до влади разом із патроном) часів президентства Путіна складалась з 4 груп: «родинна» група, ліберали, технократи й силовики.

«Родинна» група об'єднувала тих представників політичного класу, які прийшли у владу за часів президента Б.Єльцина і були надзвичайно наближеними до родини першого російського президента.

Група «путінських лібералів» представлена економістами, що прийшли до влади разом із Путіним, серед яких найбільш впливовими і відомими фігурами були Герман Греф (до 2007 р. міністр економічного розвитку та торгівлі) та Олексій Кудрін (міністр фінансів).

Група «технократів» очолювалася керівником правління РАО «Газпром» О.Міллером (колишній підлеглий Путіна із зовнішніх зв'язків у мерії Санкт-Петербурга) і тоді — першим віцепрем'єром — Д.Медведевим (колишній радник мера Санкт-Петербурга Анатолія Собчака) і на той момент міністром регіонального розвитку РФ Д.Козаком.

Найвпливовішою групою бюрократичної фракції політичного класу часів президентства Путіна були «силовики». За даними соціолога О.Криштановської, вже на період 2002 року кожен четвертий представник політичного класу був військовим, що дозволило дослідниці запропонувати вважати режим Путіна «ліберальною мілітократією» [10, с.159–180]. Проведене під керівництвом М.Афанасьєва дослідження суб'єктного потенціалу російського політичного класу фіксує висновок про те, що «силовики» демонструють мінімальне прагнення (порівнянно з іншими елітними групами) до впровадження модернізаційного курсу [2].

Ідеологія «силовиків» передбачала, що вплив бізнесу на владу потребує корекцій шляхом підпорядкування бізнесу владі і створення в привабливих сировинних та інших експортоорієнтованих галузях монополій із державною участю як ключового власника. Цікаву думку з приводу діяльності представників «силової» частини

російського політичного класу, декларативно спрямовану на розширення державного сектору економіки, висловив аналітик А.Маркін, переконаний у тому, що державні корпорації за часів Путіна наращують ознаки, що характерні до олігархічного бізнесу [14, с. 19–29].

На початку XXI ст. пріоритети економічної модернізації в Росії були втілені у низку реформ (податкова, пенсійна, земельна та інші). Політична ж модернізація зазнавала фіаско, що проявлялося в обмеженні громадянських свобод та політичної (електоральної) конкуренції. «Програму авторитарної модернізації до завершення другого терміну президента В.Путіна, — стримано резюмує російський політолог В.Гельман, — було виконано частково: ознаки авторитаризму були очевидні, про просування шляхом модернізації вже не йшлося» [6, с. 21].

Економічні результати президентства В.Путіна — спірні та неоднозначні. Впливовий американський *The Wall Street Journal*, аналізуючи економічні результати президентства Путіна, зазначає, що економіка не лише повернула собі втрачені в середині 90-х рр. позиції, а й створила життєздатний сектор послуг, який був практично відсутній у Радянському Союзі [8, с. 26]. Втім, російський аналітик О. Полухін зазначає, що економічне зростання зумовлене не політикою урядів Путіна, а зростанням цін на нафту, різкою девальвацією рубля у 1998 році та ліберальними реформами 90-х рр. XX ст. [20]. Найбільш системну критику економічних результатів сучасної Росії, а відповідно, модернізаційної сутності сучасної російської влади надають представники опозиції В.Мілов та Б.Немцов. На думку російських опозиціонерів, головними недоліками економічного розвитку Росії доби Путіна є:

– скромні темпи економічного зростання. Ціни на нафту були в 2,4 раза більші, ніж за часів Єльцина. Цей факт мав би зумовити зростання економіки на 10-15% в середньому щорічно, як це було у Казахстані та Азербайджані. Втім, Росія показували зростання на 6-7% на рік — один з найнижчих результатів в СНД;

– відсутність структурних реформ, проведення замість них чергового перерозподілу власності та нестворення сприятливого інвестиційного клімату — причини більш ніж повільного економічного зростання Росії на початку XX ст.;

– жорстокі дії щодо приватного капіталу загальмували інвестиції у виробництво, економіка зростала за рахунок збільшення витратків. Темпи зростання інвестицій у нефінансові активи були

дуже малими — у 2000–2007 рр. вони становили в середньому 12,7% щорічно. Тоді як в Китаї середньорічні темпи зростання інвестицій в основний капітал перевищували 26%;

– накопичення боргу державними корпораціями (Газпромом, Роснафтою, державними банками);

– зростання видатків на утримання державного апарату та спецслужб;

– створення держкорпорацій, монополізація економіки [17].

Президентство Д.Медведева принципово не змінює механізм функціонування владних суб'єктів. Тренд залишається тим самим — суб'єкти є, а провайдерський зміст — вихолощено. 2009 рік — перший рік самостійного президентства Д.Медведева, який, за оцінками російських політологів, було витрачено не на ефективне керівництво країною, а на пристосування політичної системи як до тандему Путін — Медведев, так і до економічної кризи. Результат «переналаштування» системи, на думку російського політолога М.Петрова, числені збої з ухваленням рішень, що свідчить про «вкрай неефективну систему управління, яка б ще, не виключено, змогла би впоратись або із «тандемом», або із кризою, але впоратись водночас і з тим, і з іншим — для неї виявилось забагато» [27]. Криза дійсно сприяла певній децентралізації політичного життя Росії (що знайшло своє втілення у певній лібералізації виборчих практик навесні 2009 р.), але поки що не повернула у повноцінне політичне життя таких суб'єктів, як Державна дума, партії та регіональні еліти. «Кінець політики», назвав в одному з українських політичних шоу нещодавню ситуацію навколо відставки мера Москви український журналіст В.Портніков. «У країні відсутня політика, якщо президент і прем'єр-міністр, без жителів Москви, вирішують, хто буде наступним мером російської столиці», — наголосив політичний оглядач [30]. Отже, незважаючи на зростання протестних настроїв у російському суспільстві, казати про те, що ера «путінського соціального контракту» (влада забезпечує зростання рівня життя, а суспільство не втручається в політичне життя) минула, було б перебільшенням.

1. Vanhanen's index of democracy // www.prio.no/sptrans/-1460568725/file 42501_introduction.pdf/

2. Афанасьев М. Российские элиты развития — запрос на новый курс. — М., — 2009. — 185 с.; Гельман В. Тупик авторитарной модернизации // Pro et Contra. — М., 2009. — Сентябрь–октябрь. — С. 51–61 .

3. Волков В. Госкорпорации: институциональный эксперимент // Pro et Contra. — М., 2008. — Сентябрь–декабрь. — С. 75–88.
4. Там само. — С. 75–88.
5. За: О.Гаман-Голутвина. Российский парламентаризм в исторической ретроспективе и сравнительной перспективе // Полис. — М., 2006. — №2. — С. 36.
6. Гельман В. Тупик авторитарной модернизации // Pro et Contra. — С. 51–52.
7. Цит. за: Там само. — С. 51.
8. Грэм Томас. Царь-модернизатор // The Wall Street Journal, 22 января 2008. — <http://inosmi.ru/stories/01/05/29/2996/239054.html>
9. Голосов Г. Электоральный авторитаризм в России // Pro et Contra. — М., 2008. — С. 26.
10. Запад боится русских денег // Российская газета. — 2009. — 26 марта. <http://www.rg.ru/2008/03/26/zapad.html>
11. История Государственной Думы Российской Федерации // <http://www.duma.gov.ru/>
12. Крытштановская О. «Режим Путина: либеральная милитократия» // Pro et Contra. — М., 2002. — № 4. — С. 159–180.
13. Любарев А.Е. Российские выборы: от перестройки до суверенной демократии. — М.: Аспект Пресс, 2006. — С. 36–39.
14. Макаркин А. Российские элиты и кремлевские атомы // Pro et Contra. — М., 2007. — Июль–сентябрь. — С. 19–29.
15. Д.Медведев. «Россия 2008–2020. Управление ростом». Выступление на V Красноярском экономическом форуме — 15.02.2008. — <http://ru.wikisource.org/wiki>
16. Д. Медведев. Выступление на церемонии вступления в должность Президента России — 7.05.2008. — http://archive.kremlin.ru/appears/2008/05/07/1235_type63374type82634type122346_200262.shtml
17. Милов В., Немцов Б. Путин. Итоги// Грани — 07.02.2008. — <http://grani.ru/Politics/Russia/m.133236.html>
18. Новый режим и политические реформы. — <http://humanities.edu.ru/db/msg/28130>
19. Орлов Д. План Путина // РИА Новости. — 21.05.2007. — <http://www.rian.ru/authors/20070521/65794202.html>
20. Полухин Алексей. К нефти легко примазаться // Новая газета. — М., 2008. — № 1. — <http://www.novayagazeta.ru/data/2008/01/10.html>
21. Рогов К. Демократия 2010: прошлое и будущее плюрализма в России // Pro et Contra. — Москва: Фонд Карнеги, 2009. — С. 6–13.
22. Салин П. Третий срок президента Путина: кадры решают все // Политический класс. — 2008. — №48 (декабрь). — С. 24–32

23. Сурков В. Национализация будущего // Эксперт. — Москва. — №43. — 20.11.2006—http://www.expert.ru/printissues/expert/2006/43/nacionalizaciya_buduschego/

24. Див.: Там само.

25. В.Сурков: Наша политическая система справится с кризисом // rbc.ru — М., 2009. — 3 марта. — <http://top.rbc.ru/politics/03/03/2009/284110.shtml>

26. Петров Н. Россия: портрет на фоне кризиса// Московский центр Карнеги. — Брифинг. — Т.12, в.1. — 02.2009. — http://carnegieendowment.org/files/PetrovBriefing_february_2010_Rus1.pdf

27. Петров Н. Вказ. праця — http://carnegieendowment.org/files/PetrovBriefing_february_2010_Rus1.pdf

28. Петров Н. Россия: портрет на фоне кризиса// Московский центр Карнеги. — Брифинг. — Т. 12, вып. 1. — 02.2009. — http://carnegieendowment.org/files/PetrovBriefing_february_2010_Rus1.pdf

29. Петров Н. Вказ. праця — http://carnegieendowment.org/files/PetrovBriefing_february_2010_Rus1.pdf

30. Шустер Live // ТРК Україна. — 01.10.2010. — http://shuster.kanalukraina.tv/ua/video/6703_komu_meshala_politreform